

DR. IRK FERENC

A társadalmi-politikai változások és a bűnözés struktúrája, dinamikája

A rendszerváltás előtti években a bűnözés elhalását jósolták a kor ideológiával; a rendszerváltás után a bűnözésnek a nyugat-európai országokhoz történő gyors „felzárkózásáról” beszéltek. Mi a helyzet most?

Számos politikus és kutató a rendszerváltások idején azt képzelte, hogy Közép- és Kelet-Európa volt kommunista országai a különféle – így a jog eszközeivel is üldözendő – devianciák tekintetében hamarosan fel fognak zárkózni Nyugat-Európához. Gyorsan megszülettek az ideológiai *magyarázatok* is a *bűnözés* hirtelen és nagyarányú *növekedéséhez*. A szabadság, a társadalom nyitottabbá válása, a hatalom kontrolljának csökkenése és minőségi megváltozása mind-mind a bűnözés várható jövőbeli alakulásának borulató prognózisát valószínűsítették. Ehhez társultak olyan jóslatok, amelyek – szoros összefüggésben a kapitalizmus negatív kísérőjelenségeivel – a munkanélküliség, a korábbiól nem ismert gazdasági egyenlőtlenségek deviancianövelő hatására utaltak.

További kézenfekvő indokok és magyarázatok is születtek, amelyek nem hipotetikus talajon álltak, hanem valós problémákat tártak fel. Különösen két területen következett be *vészterhes változás*. Az első: egyik napról a másikra megszűnt (vagy megszűnni látszott) az *társadalmi stabilitás*, ami minden értékrend érvényesülésének támasza. A második: a hatalom akaratának érvényre juttatására hivatott *reszületek* (legalábbis átmenetileg) *meggyengültek*. Ehhez járult egy további tényező: a régi jog *legitimitásának megkérdőjelezése*.

A bűnözés nagyarányú és tartós növekedésének valószínűsítéséhez több, azóta *illúzió*-nak bizonyult várakozás is hozzájárult. Ez elsősorban a gazdasági élet gyors kapitalizálódásához, valamiféle Marshall-segélyhez fűződött. Számos nyugati politikus – elsősorban Magyarország kockázatos NDK-politikája viszonzásaként – fogalmazott meg homályos

ígéreteket. A gyors, robbanásszerű gazdasági fellendülés és a prioritásokat élvező értékek egyik napról a másikra való megváltozása, a mai fejlett nyugati kapitalizmus hirtelen átvétele a társadalom jelentős részét morálisan teljesen védtelenné tette volna az új kihívásokra adandó helyes válaszok megadására.

A vártnál lassúbb változások

A kezdeti időszak tapasztalatai a bűnözés gyors növekedéséről alkotott elképzelést mindenben alátámasztották. Később azonban közülük számos – a társadalom illúzióvesztésével párhuzamosan – tévesnek bizonyult.

Bár a társadalmi átalakulás megindult, azonban egyáltalán nem hasonlít az 1990-es elképzelésekre. Ma már egészen *más veszélyek* fenyegetnek, mint amelyekről néhány éve tartottunk. A változás más jellegzetességekkel terhes. A gazdasági élet átalakulása nem a sokak által tervezett módon történik, aminek ehelyütt az a lényege, hogy az állami szektor *lassan* épül le, az emberek élethelyzete *lassú* tempóban romlik. Helyzetük rosszabbodásához, a kiütkeresés stratégiájának kialakításához így viszonylag *hosszú idő* áll rendelkezésre. Ezért a változás negatív kísérőjelenségei is *lassan* kerülnek a felszínre. A gazdagodás ma még viszonylag szűk kört érint. Ezért a megindult változás negatív kísérőjelenségei sem tömegesednek el oly gyorsan, hogy azok hirtelen jelentős veszélyt jelenthethetnének a társadalomra. Így a társadalom időt nyer a felkészülésre. A lassú változás – ami kedvezőtlen a gazdaságra és nemkívánatos elszegényedést okoz széles rétegek számára – pozitívan hat az új körülményekhez alkalmazkodni képes viselkedési (ezen belül: védekezési, deviancia-elhárítási) stratégiák kialakítására és interiorizálására. Természetesen ez a lassú átalakulás más megközelítésben sokkal több hátrányt, mint előnyt sejtet még azoknak is, akik pillanatnyilag időt nyernek. Az említett stratégiák ugyanis – a variációk számát és a stratégiák időbeni terjedelmét tekintve – erősen korlátozottak.

A mai társadalom legfőbb baja, hogy a régi, lebomló, megszűnő rendszerek helyébe nem vagy csak nagyon *lassan* és viszonylag szűk körben lép a korábbi rendszerek kárvallottjainak reményét jelentő új rendszer. A reményvesztés alagútjába a társadalom széles rétegei a nyolcvanas évek végén léptek be, s többségük számára a kiút mind a mai napig nem látható.

Az állam *új vezetése* – jelentős mértékben a régi jog alapján működő, régi felépítésű szervezetekkel – viszonylag hamar stabilizálta helyzetét. A régióra mindenütt jellemző konzervatív kormányok a megingó rendőrséget hamar visszatérítették a számukra szükséges feladatok kiszolgálásához, ami e régió több országában a jogállamiság garanciáját jelentette, míg néhányban a régi-új diktatúrák megerősödését segítették elő. Mindenesetre Magyarországon is a rendőrségi tevékenység jogi alapja számos esetben vitatott, mert a végrehajtás elveit nem sikerült parlamenti egyetértésen alapuló törvényben rögzíteni.

Fontos hangsúlyozni, hogy a posztkommunista országok többsége folyamatosan igazítja jogrendszerét a nyugat-európai normákhoz. Azonban számos feltétel hiányzik ahhoz, hogy a követendő, olykor már a nemzeti jogalkotásban kodifikált elvek megvalósulhassanak. Ezek hátterében részint felfogásbeli, részint pénzügyi akadályok húzódnak.

Összegezve megállapítható: a kelet-közép-európai régió miként a gazdasági életben, úgy a társadalmi változásokban – ezeken belül a deviáns jelenségek területén – sem követi feltétlenül a nyugat-európai régió modelljét. Nagy szerephez jut a *tradíció*. Ide értendőek mind a kommunista uralom alatt meggyökeresedett szokások, normák, szükségletkielégítési és problémamegoldási módok, mind a második világháborút megelőző hagyományok. Mindebből az következik, hogy e régió társadalma az új kihívásokra hagyományain alapuló eszközszerét mozgósítja. A tradíciók determinálják azokat a válaszokat is, amelyek közül egyesek elfogadhatók, mások pedig elfogadhatatlanok a felzárkózásra kiszemelt országok számára.

Európa e régióját továbbra is az erősen *centralizált*, felülről lefelé hierarchikusan szervezett államrend jellemzi. A kormány (újra) erős, centralizált rendőrséget működtet. A decentralizálás csak elkerülhetetlen mértékben és tempóban történik meg, általában színpalak mögötti alkuk és nem nyílt érdekütköztetések útján. Erősödik a korábban másodiknak és harmadiknak, ma szürkének nevezett gazdaság, amelynek szerepéről folyik a vita. Egyesek a társadalom motorjának, mások a normák elértéktelenedése legfőbb képviselőinek tekintik. Azonban mindkét nézet képviselői általában tartózkodnak a beavatkozástól és a *szürke gazdasággal* való leszámolástól, a legalitás kizárólagossá tételeitől. Ezáltal szaporodnak, bizonyos szférákban általánossá és uralkodóvá válnak a nem hivatalos normákon alapuló társadalmi szerződések. Ez együtt jár a pénz, a vagyon szerepének ártértékelődésével, a korrupció kezelhetetlenségének veszélyével. Ez a mechanizmus várhatóan mélyen be fog épülni e régió társadalmába éppúgy, mint korábban a kommunizmus számos, a jog határain vagy azokon kívül eső problémamegoldási technikája. Gyors fellendülés, a nyugati kapitalizmus jellemzőinek általánossá válása ugyanis egyelőre nem várható.

Mindebből az is következik, hogy Európa e régiójában a hatalom, a köz- és a magánélet számos szintjén még jó ideig jelentősek lesznek az *értékrendbeli bizonytalanságok*. Morális, ész- és érzelmi érvek csatáznak annak eldöntésére, hogy milyen megoldás volna kívánatos az ország egésze érdekében: adminisztratív eszközökkel kell-e elérni a szürke gazdaság felszámolását, adózatlan bevételeinek megszüntetését (vagy legalábbis határozott kísérletet tenni erre), vagy csak elviselhető mértékre kell-e azt szorítani, csupán kontroll alatt kell-e tartani, szabályozatlanságát kell-e meggátolni? A teljes megszüntetés lehetetlenségén túlmenően is szólnak nyomós érvek mindkét lehetőség mellett és ellen. Számos szakember azonban fél a túlságosan liberális megoldásoktól, mert nagyra tartja a latin-amerikanizálódás veszélyét, vagy fél egy olaszországhoz hasonló, régióinkban minden bizonnyal kezelhetetlennek bizonyuló társadalmi helyzet kialakulásától.

A bűnözés struktúrájának és dinamikájának legfőbb jellemzői – rendszerváltáson Innen és túl

A bűncselekmények száma – a korábbi stagnálás után – 1983-tól egyértelműen növekszik. Ennek tempója 1989–1990 fordulóján felgyorsult, majd 1992-ben megtorpant. A bűnelkövetők száma viszont az 1970-es évek közepétől az 1980-as évek közepéig alig változott, ami arra utal, hogy vagy rohamosan nő a több bűncselekményt elkövető tettesek aránya, vagy a korábbi helyzethez képest sokkal nagyobb a fel nem derített elkövetők száma és számaránya, vagy az előbbieket közül mindkét tendencia érvényesül. Az ismeretlenül maradt elkövetők számának emelkedése már az 1970-es évek végén megkezdődött, bár az új tendenciának ebben az időben még kevesen tulajdonítottak nagyobb jelentőséget. A rohamos változás a rendszerváltás hajnalán csak a *korábbi folyamat jelentős felerősödése* volt, ami azonban már más minőséget jelentett.

Bár tetszetős volna a kedvezőtlen változások teljes halmazát a rendszerváltás, mint valamilyen történelmi, az egyes emberi szubjektumon kívül álló, s ezért objektív jelenség „nyakába varrni”, azonban ez a felfogás csak részizgazságot tartalmazna. Számos, esetenként csak megfelelő távlatból vizsgálható tényező játszik szerepet e változásban. Ezek közül csupán egyetlen, valóban a jelenség szempontjából objektív tényezőt említek: a gyors változás időszakában nőtt meg hirtelen a bűnelkövetésre különösen fogékony *fiatalok és fiatal felnőttek* korcsoportjainak részaránya az össznépszerűségeen belül. A 14–17 évesek részaránya 1982-től kezdett el növekedni, 1989-től pedig erőteljes emelkedés indult meg. A 20–24 éveseké 1987-től növekszik folyamatosan.

A hivatalos elemzések általánosságban beszélnek a bűnözés emelkedéséről, ami csak részizgazság. A *vagyon elleni* bűnesetek száma az utóbbi néhány évben valóban ug-rásszerűen megnőtt. Ez méginkább eltorzította a már korábban is „egy bűncselekményes” statisztikát. A vagyon elleni cselekmények száma a korábbi 45–50-ról 80% fölé emelkedett.

A cselekmények száma azonban 1980-ban még csak két és félszerese volt az ismertté vált elkövetőknek. Ez az arány 1991-ben megkétszereződött és ezért ötszörösre növekedett. Fel kell ehelyűt hívni a figyelmet arra, hogy amikor *egyetlen bűncselekményfajta nátsúlya* uralja az egész statisztikát, akkor nem célszerű az ebben bekövetkezett változásokat az egész jelenségre kivetíteni, általánosítani.

A lakosságot azonban *nem általánosan* a bűnözés növekedése érdekli, hanem bizonyos bűncselekmények számának kedvezőtlen alakulása. Elsősorban azok a jogsértések irritálják, amelyek a *korábbi személyi vagy anyagi biztonságot teszik kockára*. Ily módon kialakítható a bűncselekmények, illetve a bűnelkövetők *két nagy csoportja*: az egyikbe sorolható a lakossági félelem alapjául szolgáló, a másikba az ilyen ismérvekkel nem rendelkező bűncselekmények és ezek elkövetői. Ezekhez társul egy harmadik, viszonylag kisebb csoport: a gyakorlatban szinte kizárólag csak a norma- és értékrendet védő jogszabályok ellen vétők csoportja. A bemutatott csoportok résztvevői csak kivételes esetekben szerepelnek egyszerre több helyen is.

Megállapítható, hogy a *lakossági félelem* elhárítását célzó tényállások megvalósítói esetében leginkább alkalmas a büntetőjog eszköztára a kitűzött cél elérésére. Általában e körben található azok a bűncselekmények, amelyeket – a közigeny kielégítése céljából – a legnagyobb intenzitással kell a hatalomnak követnie, üldöznie, tetteit felderítenie és minél hiánytalanabban megbüntetnie. Ide három nagy elkövetői csoport cselekményei tartoznak: a vagyon elleni, az erőszakos és a baleseti jellegzetességeket magukon viselő élet elleni cselekményeké.

A *vagyon elleni* cselekmények nagyságrendjéről és alakulásáról már volt szó. Arról még nem, hogy e körön belül a betöréses lopásokat elkövetők száma 1980–1992 között csaknem megégszereződött, 1989–1991 között pedig több, mint kétszeresére emelkedett. A vagyon elleni bűncselekmények körében 1989–1992 között elsősorban a 20–24 évesek aránya nőtt jelentősen. E korcsoport az átlagosnál is inkább növekvő arányban vett részt a betöréses lopásokban.

Az *erőszakos* bűncselekmények száma általában is 1989-ről 1990-re nőtt meg hirtelen. A korábbi enyhe emelkedést, közben több éven át tartó stagnálást 1989-től évi mintegy háromszoros növekedés jellemzi, amit az ismertté vált elkövetők számának csak egy-kétezres, egyre csökkenő ütemben emelkedő száma követ. Az *emberölések* és *emberölési kísérletek* számának növekedése – minden hivatalos közléssel ellentétben – nem volt ugrásszerű: így pl. 1991-ben is csak négyvel haladta meg az 1986. évit. Ettől függetlenül tény, hogy 1990–1991 között a változás jelentős és kedvezőtlen irányú. A számok azonban így is messze elmaradnak a nyugat-európai államok adataitól. Az élet elleni bűncselekmények száma éppúgy nem jelez semmiféle riasztó tendenciát, mint a balesetekkel kapcsolatos bűnelkövetéseké. Úgy tűnik, hogy 1993-ban a bűncselekményeknek ezen leginkább védett értékeket támadó fajtái rövid időn belül a jelenlegi vagy annál valamivel alacsonyabb szinten ismét stabilizálódhatnak. Ez a prognózis nem érvényes a vagyon elleni cselekmények körére.

A jogrend kísérletet tesz olyan normák védelmére is, amelyek megsértése a *lakosságnak súlyos károkai okoz, bár a lakossági érzékenység* ezen cselekmények, illetve elkövetőik irányában *csekély*. Ide tartoznak a „*fehérgalléros*”, tágabban: a rejtett bűnözés legkülönbözőbb esetei, kezdve a korrupciótól a szervezett bűnözésen át a nemzetközi maffiahálózatok által folyamatosan vagy visszatérően elkövetett bűncselekményekig. Ugyanebbe a csoportba sorolhatók a természetet és a környezetet károsító cselekmények.

Amíg az előbb említett két csoportba tartozó bűncselekmények elkövetőit a közvélemény – mégha különböző intenzitással, de egységesen – elítéli, addig a következő csoportba tartozó viselkedésformák bűncselekményekké nyilvánításának értelme kizárólag a *norma-és értékvédelem*. E szolgálatot az állam fontosnak tartja annak ellenére, hogy a *lakosság* bizonyos mértékig e cselekmények elkövetőivel *egyvetért*. Ez annál könnyebb, mert igen jelentős részben maga is e normákat ha teheti, megszegi, s ezért potenciális vagy valódi elkövető. A normaszegőkkel szembeni toleranciája ezért magasabb az átlagosnál. E körre jellemző leginkább az, hogy a hatalmilag preferált érték- és normarendszer nem talál a társa-

dalomban morális támaszra. Amennyiben nem áll fenn a súlyos hátrány elszenvedésének reális esélye, a társadalom tagjainak jelentős része ha teheti, mindenféle morális gátlás nélkül megszegi az előírásokat. Még akkor is, ha racionálisan esetleg belátja: sokszoros áttételen keresztül a normavédelem, a jogsértés üldözése saját érdekeit is szolgálja. E cselekmények körében leginkább jellemző a vám- és deviza-bűncselekmények meglehetősen heterogén köre.

A bűnözés alakulásában várható és nem várható hatások

Bár bizonyos szempontból valamennyi társadalom átmeneti, azonban a társadalmi berendezkedés gyökeres átalakulása egyik életében sem tekinthető szokványosnak. Ezért ilyen körülmények között különösen nehéz előrejelzésekbe bocsátkozni. Főként akkor, ha a jelenség alakulását számos külső, befolyásolhatatlan tényező is alakítja. (Amelyek hatása természetesen bizonyos határok között kezelhető.)

Nem várható a jóléti bűnözés gyors terjedése, különösen akkor, ha ennek leginkább érintett szereplő-csoportja: a középosztály nem felemelkedik, hanem fokozatosan elszegényedik és ennek folytán lesüllyed. Várható ellenben valamennyi olyan bűnözési forma szaporodása, ami a munkanélküliséggel van összefüggésben. Ennek a devianciának a lakossági túlrésbátára ma még ismeretlen és kiszámíthatatlan. A szélesedő elszegényedés éppúgy fokozhatja a toleranciát a még rosszabb helyzetben levők iránt, mint ahogy növelheti az intolleranciát azzal, hogy az emberek bűnbakot találnak saját nyomorúságuk okára. Európa e régiójában az utóbbi lehetőség a valószínűbb. Természetesen reális alternatíva az előbbi minőségromlás elmaradása, a hosszan tartó stagnálás megszokottá válása, majd a belátható időn belüli lassú növekedés.

Ugyancsak várható a konfliktusmegoldás hagyományos formáinak továbbélése – ezen belül a büntetőjog által tilalmazottaké is. Nem várható épp ezért lényeges változás az élet elleni bűncselekmények számának alakulásában. Különösen akkor, ha a társadalom távol tudja magától tartani a nemzetközi kapcsolatokon alapuló szervezett bűnözési formák maffiaszerű alfajait.

Jelentős növekedés várható az újgazdagok által – és részben ezek sérelmére – elkövetett, valamint a bürokrácia közreműködésével megvalósuló, elsősorban „*fehértalléros*” bűnözés területén. Ezek esetében különösen valószínű a magas latencia és az, hogy az államélet tisztasága – különös tekintettel az igazságszolgáltatás intézményrendszerére – csak nagy nehézségek árán lesz megőrizhető.

Számos bizonytalansági tényező teszi lehetetlenné a megbízható előrejelzést. Ezek közül néhány:

- tudjuk, hogy a bűnelkövetési intenzitás szoros összefüggésben van az életkorral. Az is ismert, hogy ez a különösen aktív korosztály a közeljövőben – a lakosságon belüli arányát

⁸ Vö: Dombos, P.: *In the Footsteps of Sweden*. The University of Stockholm 1984., különösen 194–195. pp.

tekintve – előbb emelkedni, majd mintegy fél évtized múlva csökkenni fog. Azt azonban nem tudjuk, hogy a munkanélküliség e korosztályt mennyire fogja érinteni;

– Európa e régiójában az sem látható előre, hogy a foglalkozási struktúra változása milyen tempót vesz fel és a kékgalléros munkásság szolgáltatói szférába történő átáramlása milyen hatásokat fog kiváltani. Magyarország társadalmi-gazdasági változásai a rendszerváltásig a legfejlettebb nyugat-európai országokét mintegy két-két és fél évtizedes távolságban követte.

A távolság – bármennyire paradoxnak tűnik – a rendszerváltás hatására legalábbis átmenetileg növekszik. Ezért nem becsülhető meg, hogy a foglalkozási struktúra megváltozása milyen hatást fog gyakorolni egyes, új norma- és értékrend alapján élni kénytelen rétegekre.

A latencia alakulása a rendszerváltás után

Amint ezt a latens bűnözéssel foglalkozó kutatók bemutatták, a statisztikai kimutatásokban nem szereplő bűncselekmények számának, számarányának, struktúrájának és dinamikájának alakulása sok tényezőtől függ. Végső soron ezeket alapvetően két csoportra lehet osztani: az egyik az állampolgár be-, illetve feljelentési készségével, a másik a rendőrség önmaga kezdeményezte „bűncselekmény-termelő képességével” van összefüggésben.

Az *állampolgári indíttatású* bűnfelderítés eredményessége egy szorongásos motiváció függvényében megvalósuló alternatív döntéstől függ. Az állampolgár – miután közönységét levetette – az elé a döntéskényszer elé kerül, hogy számára melyik választás okozhatja a nagyobb kellemetlenséget: a bejelentéssel járó különféle procedúráé vagy a cselekmény elszaporodása, amihez az egyén hozzájárulhat azzal, hogy nem tesz feljelentést, s ezáltal elősegíti a bűncselekmény és elkövetője rejtve maradását, az igazság pedig csorbát szenved.

Az előbbi döntés meghozatalához olyan tényezők járulnak elsősorban hozzá, mint az elszavenedett veszteség (ezen belül: a kár) mennyisége és minősége.

A *rendőrségi indíttatású* bűnfelderítések szintén több tényező függvényében alakulnak. Ezek között első helyen szerepel annak a preferenciasorrendnek a felállítása, hogy milyen típusú bűncselekményeket, milyen tulajdonságokkal rendelkező elkövetőket *érdemes* felderíteni. A legfőbb motiváló erő természetesen a várható siker közelsége és nagysága. A siker nem más, mint az eredményesség jutalma, amit a rendőr feljebbvalójától vagy a lakosságtól – esetleg mindkettőtől – arathat le. További determináló tényező a siker eléréséhez rendelkezésre álló *felderítési eszközök* mennyisége és minősége. Megfelelő technika rendelkezésre bocsátása nélkül bizonyos bűncselekmények feltárása nehéz vagy majdnem lehetetlen. Az előbitől elkülönítve célszerű kezelni a *bizonyítási eszközöket*, amelyek léte vagy hiánya szintén nagyban befolyásolja bizonyos cselekmények és azok elkövetői irányába tanúsított rendőrségi aktivitást. A tényleges bűnözési helyzet és annak a politikusok szá-

mára történő interpretálása nagy szerepet játszik abban, hogy a rendőrség milyen háttérrel tud teremteni bűnüldöző- és bűnmegelőző tevékenysége sikeres lebonyolításához. Ennek egyik előfeltétele a konszenzuson alapuló hatékony bűnmegelőzési rendszer, ezen belül a kriminálpolitika kialakítása.

A néhány évvel ezelőtti előrejelzésekkel ellentétben az átalakulás nehézségei között a közép-európai országok többsége nem esett át olyan gyors társadalmi-gazdasági változáson, nem dezorganizálódott a társadalom és az államapparátus olyan mértékben, hogy ez új folyamatok beindulását eredményezte volna.

A bűnözés növekedése felgyorsult, a bűnfelderítés eredményessége romlott. Ezek a kedvezőtlen változások azonban *egyrészt* elsősorban a vagyon elleni cselekmények számának elszaporodására, *másrészt* a bűnözésre fokozottan fogékony fiatal és fiatal-felnőtt korosztály átmeneti létszámnövekedésére, *harmadrészt* a jogállamiság követelményeinek fokozott mértékben eleget tevő bűnüldöző apparátus korábbinál korlátozottabb bűnfelderítési és bizonyítási lehetőségeire vezethetők vissza.

